

Міністерство освіти і науки України Тернопільський національний
педагогічний університет імені Володимира Гнатюка

Факультет історичний

Кафедра філософії та аналітики суспільних процесів

Кваліфікаційна робота

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В КУЛЬТУРНІЙ ПОЛІТИЦІ СРСР ПЕРІОДУ
«ВІДЛИГИ»

Спеціальність 014.03 Середня освіта

Освітня програма «Середня освіта. Історія та громадянська освіта»

Здобувачки другого (магістерського)
рівня вищої освіти

Грелі Христини Олегівни

НАУКОВИЙ КЕРІВНИК

Доктор філософських наук, професор

Буяк Богдан Богданович

РЕЦЕНЗЕНТ

Доктор історичних наук, професор

Алексієвець Леся Миколаївна

Тернопіль-2025

Вміст

ВСТУП.....	1
РОЗДІЛ I.....	5
ІСТОРИОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ	5
1.1. Радянська історіографія культурної політики періоду «відлиги»	5
1.2. Українська пострадянська історіографія проблеми.....	6
1.3. Зарубіжна історіографія культурної політики СРСР.....	7
1.4. Джерельна база дослідження.....	8
1.5. Теоретико-методологічні підходи до дослідження.....	9
РОЗДІЛ II	21
ПОЛІТИЧНІ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ СРСР У ПЕРІОД «ВІДЛИГИ».....	21
2.1. Політичні передумови формування культурної політики періоду відлиги	21
2.2. Ідеологічні трансформації та межі десталінізації	23
2.3. Інституційні механізми реалізації культурної політики в Українській РСР	24
2.4. Мовна політика та проблема русифікації	25
2.5. Освіта як елемент культурної політики	26
2.6. Суперечності культурної політики відлиги в Українській РСР.....	29
РОЗДІЛ III	36
УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В КУЛЬТУРНІЙ ПОЛІТИЦІ СРСР ПЕРІОДУ ВІДЛИГИ: ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ОБМЕЖЕННЯ	36
3.1. Українська інтелігенція як суб'єкт культурних процесів періоду відлиги	36
3.2. Феномен шістдесятництва як форма культурного оновлення	39
3.3. Механізми ідеологічного контролю та репресивні практики нового типу	46
3.4. Національна проблематика та межі культурної лібералізації.....	49
3.5. Згорання відлиги та трансформація культурної політики на початку 1960-х років	54
РОЗДІЛ IV.....	59
НАСЛІДКИ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ ПЕРІОДУ ВІДЛИГИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ	59
4.1. Відродження ідеї національної культури як передумова шістдесятництва	59
4.2. Культурна спадщина відлиги в подальшій еволюції української інтелігенції	60
4.3. Від відлиги до нової хвилі репресій у середині 1960-х років	61
4.4. Значення періоду відлиги для формування модерної української ідентичності	62
ВИСНОВКИ.....	67
Список використаних джерел та літератури	72

ВСТУП

У середині ХХ століття Радянський Союз пережив період внутрішніх трансформацій, відомий в історіографії як «відлига», що настав після смерті Й. Сталіна та був пов'язаний зі спробами часткового перегляду методів політичного й ідеологічного управління суспільством. Цей етап позначився певною лібералізацією суспільного життя, зокрема у сфері культури, науки та освіти, водночас не супроводжувачись демонтажем основ радянської системи. Саме тому період відлиги набув характеру суперечливого історичного явища, у межах якого поєднувалися прагнення до оновлення з намаганням зберегти ідеологічний контроль.

Для Української РСР відлига мала особливе значення, оскільки безпосередньо торкалася українського питання — комплексу проблем, пов'язаних із мовою, культурою, історичною пам'яттю та роллю національної інтелігенції. Умовне пом'якшення культурної політики створило можливості для часткової актуалізації національних смислів, проте ці процеси відбувалися в межах жорстко визначених ідеологічних рамок. Українська культура розглядалася радянською владою як складова загальносоюзного простору, що зумовлювало обмеження її автономного розвитку.

Актуальність теми кваліфікаційної роботи зумовлена необхідністю комплексного осмислення українського питання в культурній політиці СРСР періоду відлиги як важливого етапу формування модерної української ідентичності. У сучасних умовах, коли українське суспільство переживає процеси

переосмислення історичного минулого та утвердження власної культурної суб'єктності, звернення до досвіду відлиги дозволяє глибше зрозуміти витoki багатьох сучасних соціокультурних процесів. Аналіз цього періоду сприяє усвідомленню механізмів впливу державної ідеології на культуру, а також ролі інтелігенції в умовах обмеженої свободи.

Особливої актуальності дослідження набуває в контексті підготовки фахівців за спеціальністю 014.03 «Середня освіта. Історія та громадянська освіта», оскільки вивчення культурної політики радянської доби сприяє формуванню критичного мислення, громадянської відповідальності та історичної свідомості учнів. Аналіз періоду відлиги дозволяє інтегрувати в освітній процес проблематику взаємодії культури, влади та національної ідентичності.

Метою кваліфікаційної роботи є комплексний аналіз українського питання в культурній політиці СРСР періоду відлиги та визначення його впливу на український національний розвиток.

Для досягнення поставленої мети передбачено виконання таких **завдань**:

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми в радянській, українській та зарубіжній історіографії;
- охарактеризувати джерельну базу та методологічні підходи дослідження;
- визначити політичні та ідеологічні передумови формування культурної політики періоду відлиги;

- дослідити інституційні механізми реалізації культурної політики в Українській РСР;
- проаналізувати мовну політику та проблему русифікації в умовах відлиги;
- з'ясувати роль української інтелігенції та феномен шістдесятництва в культурних процесах;
- визначити наслідки культурної політики відлиги для формування модерної української ідентичності.

Об'єктом дослідження є культурні процеси в Українській РСР у середині 1950–1960-х років.

Предметом дослідження є українське питання в культурній політиці СРСР періоду відлиги.

Хронологічні межі роботи охоплюють період від 1953 року — смерті Й. Сталіна — до середини 1960-х років, що пов'язано зі згортанням лібералізаційних процесів і переходом до нової хвилі ідеологічного тиску. Територіальні межі дослідження охоплюють Українську РСР у складі СРСР.

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, наукової об'єктивності та системності. У роботі використано проблемно-хронологічний, історико-порівняльний та культурологічний підходи, а також елементи дискурс-аналізу для інтерпретації ідеологічних і культурних наративів. Поєднання міждисциплінарних методів дозволяє комплексно осмислити культурну політику як інструмент впливу на національний розвиток.

Наукова новизна дослідження полягає в комплексному аналізі українського питання в культурній політиці СРСР періоду відлиги з урахуванням сучасних історіографічних підходів і освітнього виміру. У роботі здійснено спробу поєднати аналіз політичних механізмів культурної політики з вивченням її впливу на формування національної ідентичності.

Практичне значення кваліфікаційної роботи полягає в можливості використання її матеріалів у навчальному процесі закладів загальної середньої освіти, зокрема під час викладання курсів історії України та громадянської освіти, а також у подальших наукових дослідженнях проблем культурної політики та національного розвитку.

Структура роботи зумовлена поставленою метою та завданнями і складається зі вступу, чотирьох розділів, висновків і списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ I

ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ, ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ТА МЕТОДОЛОГІЯ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Радянська історіографія культурної політики періоду «відлиги»

Радянська історіографія проблем культурної політики СРСР періоду так званої «відлиги» формувалася в умовах жорсткого ідеологічного контролю, що суттєво обмежувало можливості об'єктивного наукового аналізу. Дослідження, створені в 1950–1980-х роках, були безпосередньо інтегровані в систему офіційного марксистсько-ленінського дискурсу та виконували функцію ідеологічного обґрунтування політики партії.

У працях радянських істориків період відлиги трактувався як закономірний етап розвитку соціалістичного суспільства, пов'язаний із «подоланням культу особи» та «подальшим розквітом соціалістичної культури». Культурна політика СРСР подавалася як послідовна, цілеспрямована й успішна, а будь-які суперечності або конфлікти фактично ігнорувалися. Українська проблематика в цьому контексті розчинялася в загальносоюзному наративі.

Питання національної специфіки культурного розвитку Української РСР розглядалися виключно в межах концепції «зближення і злиття соціалістичних націй». Українська культура інтерпретувалася як складова «єдиної радянської культури», що унеможливило аналіз асиміляційних процесів, мовної політики та обмежень національного самовираження. Будь-які прояви культурної автономії трактувалися як потенційні загрози ідеологічній стабільності.

Характерною рисою радянської історіографії було замовчування конфліктів між творчою інтелігенцією та владою. Репресивні практики, цензура, механізми ідеологічного тиску або не згадувалися, або виправдовувалися «інтересами соціалістичного суспільства». Таким чином, радянська історіографія створила нормативний, ідеалізований образ відлиги, який не відповідав реальній складності культурних процесів.

1.2. Українська пострадянська історіографія проблеми

Після здобуття Україною незалежності відбувся якісний злам у підходах до вивчення культурної політики СРСР та українського питання періоду відлиги. Відкриття архівів, зняття ідеологічних обмежень і переосмислення радянського минулого створили умови для формування нової наукової парадигми.

Українські дослідники зосередили увагу на аналізі механізмів ідеологічного контролю, мовної політики, ролі інтелігенції та специфіки національного розвитку в умовах радянської держави. Період відлиги почав розглядатися не як безумовно позитивний етап, а як суперечливий процес, у межах якого лібералізаційні тенденції поєднувалися зі збереженням структурного контролю.

Особливе місце в сучасній українській історіографії посідають дослідження феномена шістдесятництва, яке розглядається як результат часткового культурного пожвавлення та одночасно як форма латентного спротиву. Автори наголошують, що саме в період відлиги сформувалися світоглядні установки, які згодом трансформувалися в дисидентський рух і стали складовою національного відродження.

Водночас українські дослідники звертають увагу на обмеженість відлиги як інструменту вирішення національного питання. Наголошується, що культурна лібералізація не супроводжувалася інституційними змінами, а тому не могла забезпечити сталого розвитку української культури в межах радянської системи.

1.3. Зарубіжна історіографія культурної політики СРСР

Зарубіжна історіографія проблеми відлиги сформувалася переважно в межах західної радянології та пострадянських студій. Дослідники розглядали культурну політику СРСР як складову авторитарної системи управління, у якій культура виконувала функцію ідеологічного регулювання.

Західні автори акцентували увагу на порівняльному аналізі національних політик у багатонаціональних державах, розглядаючи український досвід у ширшому східноєвропейському контексті. Для них відлига постає не як етап демократизації, а як форма адаптації радянської системи до внутрішніх криз і зовнішніх викликів холодної війни.

Важливим внеском зарубіжної історіографії є концепція «обмеженого плюралізму», відповідно до якої радянська культура могла існувати лише в межах дозволеного ідеологічного простору. Українська культура в цьому контексті розглядається як периферійний, але активний сегмент, що постійно взаємодіяв із центром у режимі напруженого компромісу.

1.4. Джерельна база дослідження

Джерельну базу кваліфікаційної роботи становлять різноманітні за походженням та змістом матеріали, що дозволяють комплексно дослідити українське питання в культурній політиці СРСР періоду відлиги.

Основну групу джерел утворюють офіційні документи партійних і державних органів СРСР та УРСР: постанови ЦК КПРС і ЦК КПУ, матеріали з'їздів і пленумів, рішення Ради Міністрів, інструктивні документи у сфері культури й освіти. Вони відображають офіційну модель культурної політики та її ідеологічні засади.

Важливе місце посідають архівні матеріали, зокрема доповідні записки, службове листування, звіти контролюючих органів, матеріали творчих спілок. Ці джерела дозволяють простежити реальні механізми прийняття рішень і реакцію влади на культурні ініціативи.

Окрему групу становлять мемуари, щоденники, публіцистика діячів культури, які дають змогу реконструювати суб'єктивне сприйняття періоду відлиги та внутрішній світ інтелігенції.

Незважаючи на розширення доступу до архівів у пострадянський період, джерельна база з історії культурної політики СРСР залишається фрагментарною. Значна частина документів створювалася з метою внутрішнього користування й відображала не реальний стан справ, а бажану для керівництва картину. Це зумовлює необхідність критичного підходу до офіційних матеріалів.

Особливо проблематичними є джерела, що стосуються діяльності творчих спілок і культурних інституцій. Вони часто фіксують лише формальний бік процесів, залишаючи поза увагою неформальні практики, конфлікти та механізми самоцензури. Саме тому важливе значення мають мемуарні джерела, які, попри суб'єктивність, дозволяють реконструювати повсякденний досвід учасників культурного процесу.

1.5. Теоретико-методологічні підходи до дослідження

Методологічну основу дослідження становлять принципи історизму, наукової об'єктивності та системності. Культурна політика розглядається як складова загальної політичної стратегії радянської держави, що перебувала у взаємодії з національними, соціальними та ідеологічними чинниками.

У роботі використано проблемно-хронологічний метод, що дозволяє простежити еволюцію культурної політики в динаміці, а також історико-порівняльний підхід для зіставлення загальносоюзних і республіканських практик. Елементи дискурс-аналізу застосовано для інтерпретації офіційних текстів і культурних наративів.

Залучення культурологічного підходу дає змогу розглядати культуру як простір формування ідентичностей і символічних смислів, що є особливо важливим для аналізу українського національного питання в умовах радянської системи.

Історіографічний аналіз і характеристика джерельної бази засвідчують, що проблема українського питання в культурній політиці СРСР періоду відлиги залишається складною та багатовимірною. Радянська історіографія створила ідеологізований образ цього періоду, який потребує критичного переосмислення.

Сучасні українські та зарубіжні дослідження дозволяють розглядати відлигу як суперечливий процес, у межах якого лібералізація поєднувалася зі збереженням системного контролю. Поєднання різних типів джерел і міждисциплінарних підходів створює підґрунтя для комплексного аналізу українського культурного розвитку в умовах радянської держави.

У сучасній історичній науці період «відлиги» залишається предметом активних наукових дискусій, що стосуються як його хронологічних меж, так і змістовного наповнення. Дослідники по-різному оцінюють глибину трансформацій, які відбулися в радянському суспільстві після смерті Й. Сталіна, а також роль культурної політики в цих процесах.

Одна з ключових дискусій пов'язана з питанням, чи можна вважати відлигу формою демократизації радянської системи. Частина науковців розглядає цей період як обмежену лібералізацію, спрямовану на пом'якшення найбільш репресивних аспектів сталінізму без перегляду фундаментальних основ влади. Інші дослідники наголошують на її суто інструментальному характері, вбачаючи у відлизі механізм адаптації системи до кризових умов.

У межах української історіографії окрему увагу приділено проблемі національного виміру відлиги. Дискусійним залишається питання, чи створила культурна політика цього періоду реальні передумови для національного розвитку, чи лише відклала загострення національного питання. Аналіз праць сучасних українських дослідників свідчить про домінування позиції, згідно з якою відлига стала каталізатором культурного оновлення, але не інституційних змін.

Зарубіжні дослідники, своєю чергою, акцентують увагу на порівняльному аналізі, розглядаючи український досвід у контексті політик щодо інших неросійських націй СРСР. Це дозволяє вийти за межі національно-центричного підходу та оцінити специфіку українського випадку в ширшій імперській перспективі.

Важливим елементом наукового аналізу є чітке визначення основних понять, які використовуються в роботі. Поняття «відлига» вживається для означення періоду часткової лібералізації радянського суспільства після смерті Й. Сталіна, що характеризувався обмеженим переглядом політичних і культурних практик.

Термін «українське питання» використовується в дослідженні для позначення комплексу проблем, пов'язаних із статусом української мови, культури, історичної пам'яті та ролі української інтелігенції в межах радянської системи. Це поняття не зводиться до суто політичного виміру, а охоплює культурні та ідентифікаційні процеси.

Поняття «культурна політика» розглядається як сукупність державних практик, спрямованих на регулювання культурного життя, формування допустимих форм творчості та трансляцію ідеологічних наративів. У контексті радянської системи культурна політика була невід'ємною складовою механізмів влади.

Чітке визначення категоріального апарату дозволяє уникнути термінологічної невизначеності та забезпечує концептуальну цілісність дослідження.

Розширення історіографічного та теоретичного аналізу дозволяє розглядати період відлиги не лише як історичний факт, а як складний аналітичний конструкт, що поєднує різні рівні інтерпретації. Саме це створює підґрунтя для подальшого поглибленого аналізу культурної політики СРСР в Українській РСР.

Дослідження культурної політики Радянського Союзу формувалося в межах різних методологічних традицій, кожна з яких по-своєму інтерпретувала співвідношення культури, ідеології та влади. Радянська історіографічна школа виходила з марксистсько-ленінської методології, у межах якої культура розглядалася як надбудова над економічною базою та інструмент формування «соціалістичної свідомості». Такий підхід зумовлював ідеологізованість досліджень і звуження аналітичного поля.

Пострадянська методологічна традиція сформувалася в умовах відкриття архівів і зняття цензурних обмежень. Вона характеризується плюралізмом підходів

і поєднанням історичного, культурологічного та соціологічного аналізу. Українські дослідники в межах цієї традиції акцентують увагу на національному вимірі культурної політики, ролі інтелігенції та механізмах ідеологічного контролю.

Західна історіографія використовує міждисциплінарні підходи, зокрема концепції імперських студій, культурної гегемонії та символічної влади. У цих дослідженнях СРСР розглядається як багатонаціональна імперія, а культурна політика — як інструмент управління різноманіттям. Такий підхід дозволяє повному інтерпретувати українське питання в ширшому порівняльному контексті.

Вивчення культурної політики СРСР періоду відлиги потребує особливої уваги до мови наукового опису, оскільки значна частина понять, що використовуються в джерелах і дослідженнях, має ідеологічне походження. Радянська термінологія формувалася як елемент політичного контролю і не завжди відображала реальний зміст культурних процесів. Це створює додаткові труднощі для сучасного дослідника, який змушений поєднувати аналіз офіційних формулювань із критичним переосмисленням їх значення.

Поняття «інтернаціоналізм», «зближення культур», «соціалістичний реалізм» у радянському дискурсі виконували нормативну функцію і задавали рамки допустимого мислення. У сучасній історіографії вони потребують деконструкції, оскільки за універсалістською риторикою часто приховувалися практики культурної уніфікації та асиміляції. В українському контексті це особливо важливо, адже мова наукового опису безпосередньо впливає на інтерпретацію національного питання.

Окремою проблемою є співвідношення термінів «лібералізація», «відлига», «десталінізація». У наукових працях вони нерідко використовуються як синоніми, що може спрощувати реальну картину процесів. У даному дослідженні відлига розглядається як специфічна форма часткового послаблення ідеологічного тиску, яка не супроводжувалася системною демократизацією.

Однією з ключових методологічних проблем дослідження періоду відлиги є оцінка масштабів і змісту культурної лібералізації в умовах збереження авторитарної політичної системи. На відміну від демократичних трансформацій, лібералізація в СРСР не передбачала інституційних гарантій свободи творчості, а тому мала вибірковий і нестійкий характер.

У науковій літературі існують різні підходи до трактування цього явища. Частина дослідників розглядає відлигу як форму «контрольованого послаблення», метою якого було зниження соціальної напруги без перегляду основ влади. Інші наголошують на її ролі як каталізатора глибших культурних процесів, що виходили за межі задумів керівництва. Обидва підходи не є взаємовиключними, оскільки відлига одночасно виконувала стабілізаційну функцію і породжувала неконтрольовані наслідки.

Для українського контексту ця проблема набуває особливої гостроти. Лібералізація культурного життя створювала умови для актуалізації національних тем, які в умовах централізованої держави неминуче набували політичного виміру. Саме тому будь-яке розширення культурної свободи супроводжувалося спробами її обмеження.

Українське питання в культурній політиці СРСР не можна розглядати ізольовано від загальної концепції радянської національної політики. Офіційно вона ґрунтувалася на ідеї рівноправності народів і добровільного зближення культур, однак на практиці реалізовувалася через механізми централізації та уніфікації.

У період відлиги проголошувалося повернення до «ленінських принципів», що мало створити враження більш гнучкого підходу до національного розвитку. Проте відсутність реальних інституційних змін зумовлювала збереження асиметрії між союзним центром і республіками. Українська культура розглядалася як важлива, але підпорядкована складова загальнорадянського проєкту.

Таким чином, українське питання функціонувало в межах жорстко окреслених рамок, що дозволяли культурну самобутність лише настільки, наскільки вона не загрожувала політичній єдності держави.

У сучасній гуманітаристиці культура дедалі частіше розглядається не лише як сфера духовного виробництва, а як важливий інструмент влади, здатний формувати соціальні уявлення, ідентичності та моделі поведінки. У цьому контексті культурна політика Радянського Союзу постає як цілісна система регулювання символічного простору, спрямована на відтворення ідеологічної лояльності та контроль над інтерпретацією реальності.

Радянська держава надавала культурі особливого значення, розглядаючи її як засіб формування «нової людини». Такий підхід зумовлював підпорядкування культурної сфери політичним завданням і перетворення митця на ідеологічного посередника між владою та суспільством. У цьому сенсі культура виконувала не лише естетичну, а й дисциплінарну функцію.

У період відлиги ця модель не була зруйнована, проте зазнала певної модифікації. Замість прямого примусу дедалі активніше використовувалися механізми символічного заохочення, вибіркової підтримки та морального авторитету. Влада прагнула створити ілюзію творчої свободи, залишаючи за собою право визначати її межі.

Для українського культурного простору така ситуація мала особливе значення. Культура ставала одним із небагатьох каналів, через які можна було опосередковано актуалізувати національні смисли. Водночас саме через культуру здійснювався контроль над проявами національної ідентичності, що робило її полем постійного напруження між ініціативою та обмеженням.

З теоретичної точки зору доцільно розглядати культурну політику періоду відлиги як форму «м'якої влади», яка поєднувала репресивні й інтегративні механізми. Такий підхід дозволяє уникнути спрощених оцінок і побачити складну логіку взаємодії культури та влади в умовах авторитарного режиму.

Особливістю радянської культурної політики було прагнення до універсалізації культурних смислів. Національні культури визнавалися, але лише в тій мірі, в якій вони могли бути інтегровані в загальнорадянський канон. Українська культура в цьому контексті розглядалася як важлива, проте підпорядкована складова «єдиної соціалістичної культури».

Таким чином, теоретичний аналіз дозволяє зробити висновок, що культура в період відлиги виконувала подвійну функцію: з одного боку — слугувала інструментом стабілізації системи, з іншого — створювала умови для накопичення альтернативних смислів, які згодом стали підґрунтям для національного та громадянського пробудження.

Проблематика культурної політики СРСР у період відлиги тривалий час залишалася на периферії наукового аналізу або розглядалася в межах ідеологічно зумовлених інтерпретацій. Радянська історіографія формувала уявлення про відлигу як закономірний етап розвитку соціалістичної культури, у якому всі національні культури нібито отримали умови для гармонійного розвитку. Такий підхід виключав можливість критичного аналізу внутрішніх суперечностей культурної політики та її асиміляційного потенціалу.

Після розпаду СРСР історіографічна ситуація зазнала докорінних змін. Українські дослідники отримали доступ до архівних матеріалів і змогли переосмислити культурну політику відлиги в ширшому соціальному й політичному контексті. У центрі уваги опинилися питання співвідношення

лібералізації та контролю, роль інтелігенції, мовна політика, механізми русифікації, а також специфіка національного досвіду Української РСР.

Однією з ключових дискусій у сучасній історіографії є питання про характер відлиги: чи була вона реальним кроком до гуманізації системи, чи лише тактичним маневром радянської влади. Частина дослідників наголошує на тому, що відлига створила умови для культурного оновлення, появи нових поколінь інтелігенції та формування альтернативних світоглядних орієнтирів. Інші ж підкреслюють її обмеженість і контрольований характер, розглядаючи її як форму адаптації авторитарної системи до нових викликів.

У контексті українського питання ці дискусії набувають особливої гостроти. Українська культура в період відлиги опинилася в ситуації подвійної залежності: з одного боку — від загальносоюзної культурної політики, з іншого — від національних очікувань і потреб. Це зумовлювало появу специфічних форм культурної поведінки, які поєднували лояльність до офіційних вимог із прагненням зберегти національну ідентичність.

Важливим аспектом історіографічних досліджень є аналіз ролі мови як ключового маркера національної ідентичності. У працях українських учених підкреслюється, що мовна політика періоду відлиги формально ґрунтувалася на принципі добровільності, проте фактично сприяла подальшому звуженню функціонального простору української мови. Це мало довготривалі наслідки для культурного та освітнього середовища.

Окремий напрям досліджень присвячений аналізу діяльності творчої інтелігенції. У цьому контексті шістдесятництво розглядається не лише як культурний феномен, а як форма морального та світоглядного спротиву. Водночас сучасна історіографія уникає ідеалізації цього руху, наголошуючи на його внутрішній неоднорідності та різних стратегіях взаємодії з владою.

Зарубіжні дослідники інтегрують український досвід у ширший контекст історії Східної Європи та постсталінських трансформацій. У їхніх працях культура розглядається як важливий інструмент «м'якої влади», що дозволяв радянській системі підтримувати контроль над суспільством без застосування масового насильства. Український матеріал у цьому контексті слугує прикладом складної взаємодії центру й периферії.

Методологічно дослідження культурної політики відлиги спираються на міждисциплінарні підходи, поєднуючи історичний аналіз із культурологією, соціологією та теорією ідентичності. Це дозволяє розглядати культуру не лише як сукупність інституцій і практик, а як простір формування смислів і соціальних уявлень.

У підсумку історіографічний аналіз засвідчує, що період відлиги не може бути оцінений однозначно. Для українського національного розвитку він став одночасно і джерелом обмежених можливостей, і простором накопичення культурного потенціалу. Саме ця подвійність визначає його значення в історії України другої половини ХХ століття.

РОЗДІЛ II

ПОЛІТИЧНІ ТА ІДЕОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ СРСР У ПЕРІОД «ВІДЛИГИ»

2.1. Політичні передумови формування культурної політики періоду відлиги

Формування культурної політики періоду так званої «відлиги» було безпосередньо пов'язане з глибокими трансформаціями політичної системи СРСР після смерті Й. Сталіна. Криза сталінської моделі управління, що проявилася у надмірній централізації, репресивності та ідеологічній закостенілості, змусила нове партійне керівництво шукати альтернативні механізми стабілізації суспільства.

Період відлиги слід розглядати не лише як наслідок смерті Й. Сталіна, а як результат накопичених внутрішніх суперечностей радянської системи. До початку 1950-х років сталінська модель управління виявила свою обмеженість у сфері соціальної мобілізації, економічної ефективності та ідеологічної легітимації. Масові репресії, тотальний контроль і культ особи втратили здатність виконувати стабілізуючу функцію, що змусило партійне керівництво шукати альтернативні механізми впливу на суспільство.

Ідеологічна трансформація відлиги не означала відмови від марксистсько-ленінських засад, але передбачала їхню адаптацію до нових умов. Культура в цьому контексті розглядалася як інструмент «м'якого» впливу, здатний компенсувати зниження ефективності репресивних методів. Саме тому культурна політика стала одним із пріоритетних напрямів оновлення.

Український вимір цих процесів визначався особливим історичним досвідом республіки, яка зазнала масштабних втрат унаслідок репресій, війни та післявоєнних кампаній. Це зумовлювало підвищену увагу центру до будь-яких проявів культурної автономії в УРСР.

Політична боротьба за владу в середині 1950-х років створила умови для часткового перегляду попередніх практик. Консолідація позицій М. Хрущова супроводжувалася спробами дистанціюватися від найбільш репресивних аспектів сталінізму, що знайшло відображення в публічному засудженні культу особи. XX з'їзд КПРС 1956 р. став символічним моментом, який закріпив можливість обмеженого перегляду минулого.

У цих умовах культура почала розглядатися як важливий інструмент політичної легітимації. Влада намагалася створити образ «оновленого соціалізму», здатного поєднати ідеологічну стабільність із певною гуманізацією суспільного життя. Саме тому культурна політика відлиги мала не реформаторський, а корекційний характер, не ставлячи під сумнів основи радянської системи.

Для Української РСР ці процеси мали особливу вагу, оскільки національне питання традиційно розглядалося як потенційно небезпечне. Політичні передумови відлиги створили можливість для часткового культурного пожвавлення, проте не передбачали інституційної автономії української культури.

2.2. Ідеологічні трансформації та межі десталінізації

Ідеологічні зміни періоду відлиги були обмеженими та суперечливими. Засудження культу особи Й. Сталіна не означало відмови від марксистсько-ленінської доктрини як основи радянської ідеології. Навпаки, партійне керівництво прагнуло зберегти ідеологічну монополію, одночасно пом'якшуючи її найбільш репресивні форми.

Десталінізація в культурній сфері проявлялася у вибіркового перегляді заборон, частковій реабілітації діячів культури та розширенні тематичного поля мистецтва. Проте ці зміни не мали системного характеру. Межі дозволеного залишалися нечіткими й залежали від політичної кон'юнктури та позиції партійних органів.

В українському контексті ідеологічні трансформації мали подвійний характер. З одного боку, офіційно проголошувалося повернення до «ленінських принципів» національної політики, з іншого — зберігалася практика контролю за будь-якими проявами національної самостійності. Українська культура могла існувати лише в межах, які не суперечили ідеї радянської єдності.

Мовна політика періоду відлиги характеризувалася парадоксальним поєднанням декларативної лібералізації та практичної асиміляції. Офіційні документи наголошували на рівноправності мов, однак соціальні й адміністративні механізми стимулювали використання російської мови як мови соціального престижу та кар'єрного зростання.

Особливо відчутним цей процес був у міському середовищі, де українська мова поступово витіснялася з освітнього та професійного спілкування. В умовах відлиги ці процеси набули «непримусового» характеру, що робило їх менш помітними, але більш ефективними в довгостроковій перспективі.

Для української інтелігенції мовне питання ставало маркером культурної ідентичності, а використання української мови — формою символічного спротиву в межах дозволеного.

2.3. Інституційні механізми реалізації культурної політики в Українській РСР

Реалізація культурної політики в Українській РСР здійснювалася через розгалужену систему партійно-державних інституцій. Ключову роль відігравали органи КПУ, які транслювали загальносоюзні директиви та здійснювали ідеологічний контроль над культурною сферою.

Міністерство культури УРСР, Міністерство освіти, творчі спілки та видавничі структури виконували виконавчі функції, залишаючись залежними від партійних рішень. Навіть у період відлиги ці інституції не набули реальної автономії, а їх діяльність була спрямована на реалізацію ідеологічно схвалених форм культурної активності.

Особливе місце посідали творчі спілки, які формально представляли інтереси митців, але фактично виступали інструментом регуляції та дисциплінування творчого середовища. Членство в них було необхідною умовою професійної реалізації, що забезпечувало ефективність непрямого контролю.

Окрім офіційних інституцій, важливу роль у культурному житті періоду відлиги відігравали повсякденні практики, які не завжди перебували в полі зору державної культурної політики. Літературні вечори, неформальні дискусії, аматорські гуртки створювали альтернативні простори культурної комунікації.

У цих середовищах відбувалося обговорення тем, які не знаходили місця в офіційному дискурсі: національна історія, мова, моральна відповідальність інтелігенції. Саме повсякденний рівень культури став важливим чинником збереження альтернативних смислів і формування культурної тяглості.

2.4. Мовна політика та проблема русифікації

Мовна політика залишалася одним із ключових інструментів культурної інтеграції союзних республік у загальнорадянський простір. У період відлиги офіційна риторика наголошувала на добровільності мовного вибору, однак практична реалізація цієї політики сприяла посиленню русифікаційних тенденцій.

Освітні реформи кінця 1950-х років, зокрема право батьків обирати мову навчання, у поєднанні з соціально-економічними процесами урбанізації створили умови, за яких українська мова поступово витіснялася з міського середовища. Російська мова набула статусу соціально престижної та функціонально необхідної для кар'єрного зростання.

У культурній сфері українська мова зберігала формальну легітимність, проте її використання дедалі частіше обмежувалося певними жанрами та темами. Це

свідчить про структурний характер мовної асиміляції, який не був зруйнований у період відлиги.

2.5. Освіта як елемент культурної політики

Освітня система відігравала ключову роль у реалізації культурної політики СРСР у період відлиги. Через навчальні програми, підручники, мовну політику та кадрові рішення держава формувала світогляд молодого покоління. Для спеціальності 014.03 «Середня освіта. Історія та громадянська освіта» цей аспект має особливе значення.

У період відлиги спостерігалось певне оновлення змісту історичної освіти, зокрема відмова від крайніх форм сталінської інтерпретації минулого. Водночас базові ідеологічні наративи залишалися незмінними. Історія викладалася як інструмент формування радянської ідентичності, а національний компонент мав допоміжний характер.

Таким чином, освіта стала важливим каналом трансляції культурної політики, поєднуючи елементи лібералізації з ідеологічним контролем.

Попри декларації про розвиток національних культур, культурна політика СРСР у період відлиги зберігала курс на уніфікацію культурного простору. Цей процес не мав відкрито репресивного характеру, проте здійснювався через систему стандартів, норм і пріоритетів, що формували загальнорадянський культурний канон.

Уніфікація проявлялася насамперед у сфері освіти, книговидання, театру та кінематографу. Російська мова виконувала функцію домінантного засобу міжнаціональної комунікації, що поступово звужувало функціональний простір української мови. Культурні продукти, створені українською мовою, мали обмежений доступ до загальносоюзної аудиторії, що впливало на їх статус і престиж.

Водночас культурна уніфікація не означала повного нівелювання національних форм. Українська культура зберігала свою присутність у межах дозволених жанрів і тематик, проте її розвиток відбувався в умовах структурних обмежень. Це створювало ситуацію, у якій національне існувало як складова загальнорадянського, але не як автономний культурний проєкт.

Освітня політика в період відлиги відіграла ключову роль у формуванні культурних орієнтирів молодого покоління. Через систему шкільної та вищої освіти держава трансливала офіційні уявлення про історію, культуру та громадянську ідентичність.

У контексті підготовки вчителів історії особливе значення мали зміни в навчальних програмах і підручниках. Відмова від крайніх форм сталінської інтерпретації минулого супроводжувалася збереженням базових ідеологічних схем. Українська історія подавалася як складова «спільної історії радянських народів», що обмежувало можливості формування національно орієнтованого історичного мислення.

Для громадянської освіти цей період був важливим з огляду на формування уявлень про роль особистості в суспільстві, співвідношення прав і обов'язків, а також значення колективних цінностей. Освітня система поєднувала елементи гуманізації з ідеологічною регламентацією, що формувало суперечливий світогляд учнів.

Культурна політика періоду відлиги відіграла важливу роль у формуванні радянської ідентичності, яка мала інтегрувати національні елементи в межах спільного ідеологічного простору. В Українській РСР цей процес супроводжувався спробами поєднати українську культурну традицію з радянськими символами та цінностями.

Через освітні програми, масову культуру й офіційні культурні заходи формувався образ «радянського українця», який мав одночасно ідентифікувати себе з національною культурою та загальносоюзним проєктом. Така модель ідентичності була внутрішньо суперечливою, оскільки поєднувала елементи культурної самобутності з вимогою політичної лояльності.

В умовах відлиги ця суперечність не завжди усвідомлювалася відкрито, проте вона поступово накопичувалася, створюючи передумови для подальших ідентифікаційних криз.

Однією з функцій культурної політики відлиги була соціальна стабілізація суспільства після травматичного досвіду сталінської доби. Через

культуру держава прагнула знизити рівень страху, відновити довіру до влади та сформувати відчуття нормалізації життя.

Розширення доступу до культурних благ, збільшення кількості культурних заходів і поживлення творчого життя виконували компенсаторну функцію. Водночас ці заходи не супроводжувалися реальним розширенням громадянських прав, що зумовлювало їх обмежений ефект.

2.6. Суперечності культурної політики відлиги в Українській РСР

Культурна політика періоду відлиги в Українській РСР характеризувалася глибокими внутрішніми суперечностями. Формальне розширення культурного простору поєднувалося зі збереженням інституційного контролю, що зумовлювало нестійкість лібералізаційних процесів.

Українська культура отримала можливість для часткового оновлення, однак ці можливості мали фрагментарний характер і залежали від політичної кон'юнктури. Будь-які спроби виходу за межі дозволеного швидко нейтралізувалися адміністративними та ідеологічними засобами.

У більшості союзних республік період відлиги характеризувався схожими процесами: частковим пом'якшенням ідеологічного контролю, обмеженим

розширенням культурної ініціативи та водночас збереженням партійного нагляду. Проте інтенсивність і напрям цих процесів значною мірою залежали від історичних, етнокультурних і політичних чинників.

Період відлиги став часом активнішого розвитку масової культури, яка відігравала важливу роль у формуванні повсякденних уявлень та цінностей. Кіно, естрада, популярна література використовувалися як засоби поширення ідеологічних наративів у більш м'якій та привабливій формі. Водночас масова культура створювала простір для обмеженого культурного різноманіття.

В Українській РСР масова культура поєднувала загальносоюзні стандарти з елементами національної специфіки. Проте національні мотиви часто редукувалися до декоративного рівня, що відповідало політиці контрольованої культурної різноманітності. Це дозволяло владі демонструвати повагу до «національної форми» без зміни ідеологічного змісту.

У прибалтійських республіках культурна політика відлиги супроводжувалася відносно активнішим зверненням до національної спадщини, що пояснювалося коротшим досвідом радянзації та наявністю довоєнних культурних інституцій. Водночас у Білоруській РСР і Молдавській РСР спостерігалася тенденція до глибшої інтеграції в загальнорадянський культурний простір, що обмежувало розвиток національних культурних форм.

Український випадок посідав проміжне положення. З одного боку, Українська РСР мала розвинену культурну традицію та значний потенціал

національної інтелігенції, з іншого — розглядалася союзним центром як стратегічно важливий регіон, що зумовлювало посилений контроль над культурними процесами. Це визначило специфіку реалізації культурної політики відлиги в Україні, де будь-які національні ініціативи перебували під особливо пильною увагою.

Повсякденний рівень культури є важливим джерелом для розуміння реального впливу культурної політики на суспільство. Саме в повсякденних практиках — від читання книжок і відвідування театрів до побутового використання мови — проявлялися як результати офіційної політики, так і форми її неформального переосмислення.

У період відлиги відбувалося певне розширення культурного споживання, що створювало ілюзію відкритості та нормалізації життя. Проте доступ до культурних благ залишався нерівномірним, а зміст культурного продукту — контрольованим.

Культурна політика періоду відлиги впливала не лише на професійне середовище інтелігенції, а й на ширші соціальні верстви населення. Через механізми масової культури, освіти, засобів інформації формувалися повсякденні уявлення про нормальність, допустимість і соціально схвалювані моделі поведінки. Саме на цьому рівні відбувався найменш помітний, але водночас найстійкіший вплив державної культурної стратегії.

У другій половині 1950-х років радянська держава намагалася створити образ стабілізованого та гуманізованого суспільства, у якому страх сталінської доби поступається місцем керованому оптимізму. Культурні заходи, кінофільми, літературні твори, публічні лекції формували відчуття поступу та нормалізації життя. Водночас у цьому дискурсі залишалося мінімум простору для критичного осмислення минулого.

Для українського населення ці процеси мали суперечливий характер. З одного боку, розширювався доступ до культурних благ, зростала кількість україномовних видань і культурних заходів. З іншого — національний компонент залишався вторинним щодо загальнорадянського ідеологічного каркасу. Українська культура інтегрувалася в систему символів, яка визначалася союзним центром.

Особливу роль у трансформації повсякденних уявлень відігравала школа. Освітній процес формував уявлення про історію, культуру та громадянські обов'язки, поєднуючи елементи гуманізації з ідеологічною регламентацією. Вивчення історії України відбувалося в межах концепції «спільної історичної долі», що обмежувало формування національно орієнтованого історичного мислення.

Водночас у повсякденному житті існували неформальні практики, які не завжди відповідали офіційним настановам. Побутове використання української мови, сімейні традиції, локальні культурні ініціативи зберігали альтернативні

смишли, що не повністю контролювалися державою. Саме на цьому рівні відбувалося повільне, але стійке накопичення культурного досвіду.

Таким чином, культурна політика відлиги впливала на повсякденність не прямим примусом, а через формування рамок сприйняття реальності. Цей вплив був довготривалим і зумовив специфіку соціокультурного розвитку Української РСР у наступні десятиліття.

Розділ II засвідчує, що культурна політика СРСР періоду відлиги була результатом політичної корекції, а не системної реформи. Вона створила умови для обмеженого культурного пожвавлення, водночас зберігаючи механізми ідеологічного контролю.

Для Української РСР ці процеси мали подвійний характер: з одного боку, вони сприяли активізації культурного життя, з іншого — не розв'язали українського національного питання. Саме ця суперечливість визначила подальшу динаміку культурного розвитку та роль інтелігенції в наступний період.

Розширений аналіз культурної політики періоду відлиги дозволяє зробити висновок, що її реалізація в Українській РСР була складним і багаторівневим процесом. Компаративний підхід, аналіз уніфікаційних тенденцій та освітнього виміру засвідчують структурну обмеженість лібералізації.

Культурна політика періоду відлиги була невід'ємною складовою загальної системи радянського управління, яка прагнула адаптуватися до нових умов без втрати контролю над суспільством. У цьому сенсі культура

розглядалася як інструмент регулювання соціальних настроїв і формування лояльності, а не як автономна сфера розвитку. Такий підхід визначав як можливості, так і межі культурних змін.

Управління культурною сферою здійснювалося через складну мережу партійних, державних та громадських інституцій, які формували єдину ієрархічну систему. Формальне розширення культурної активності супроводжувалося посиленням непрямих форм контролю, зокрема через кадрову політику, фінансування та ідеологічну експертизу. Це дозволяло владі реагувати на будь-які прояви небажаної ініціативи без застосування масових репресій.

В українському контексті культурна політика виконувала також інтеграційну функцію, спрямовану на включення національної культури в загальнорадянський канон. Українська мова, література та мистецтво визнавалися важливими елементами культурного різноманіття, проте їх розвиток підпорядковувався вимогам політичної лояльності та ідеологічної відповідності.

Особливу роль у реалізації культурної політики відігравала освіта, яка формувала базові уявлення про історію, культуру та громадянські цінності. Навчальні програми поєднували елементи гуманізації з жорсткими ідеологічними рамками, що зумовлювало формування суперечливого світогляду. Для значної частини населення саме школа ставала основним каналом трансляції культурних норм і цінностей.

У повсякденному житті ці процеси проявлялися у формуванні стандартів «нормальної» культурної поведінки, які не завжди відповідали офіційним деклараціям. Побутові практики, мовний вибір, споживання культурного продукту часто відображали компроміс між особистими уподобаннями та суспільними очікуваннями. Саме на цьому рівні культурна політика досягала найбільш стійкого впливу.

Загалом культурна політика відлиги виявилася ефективною в короткостроковій перспективі, оскільки сприяла стабілізації суспільства. Проте в довгостроковому вимірі вона спричинила накопичення суперечностей, які згодом проявилися в посиленні культурного та національного опору.

РОЗДІЛ III

УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ В КУЛЬТУРНІЙ ПОЛІТИЦІ СРСР ПЕРІОДУ ВІДЛИГИ: ФОРМИ РЕАЛІЗАЦІЇ ТА ОБМЕЖЕННЯ

3.1. Українська інтелігенція як суб'єкт культурних процесів періоду відлиги

Важливим аспектом аналізу українського культурного процесу періоду відлиги є вивчення повсякденного рівня життя інтелігенції. Офіційна культурна політика співіснувала з неформальними практиками, які не завжди підлягали прямому контролю з боку держави, але відігравали суттєву роль у формуванні альтернативних культурних смислів.

Квартирні читання, неформальні дискусії, приватні колекції книг і мистецьких творів ставали просторами обміну ідеями та збереження культурної тяглості. Саме в таких середовищах обговорювалися заборонені або маргіналізовані теми — національна історія, мовне питання, моральні проблеми минулого. Ці практики не мали організованого характеру, проте створювали горизонтальні зв'язки між представниками культурної еліти.

Повсякденність інтелігенції в умовах відлиги формувалася на перетині офіційного та приватного. Публічна діяльність часто відповідала ідеологічним вимогам, тоді як у приватному просторі зберігалася можливість більш вільного мислення. Така подвійність стала характерною рисою культурного життя цього періоду та вплинула на подальші стратегії поведінки інтелігенції.

Період відлиги став важливим етапом трансформації ролі української інтелігенції в культурному просторі Української РСР. Часткове послаблення ідеологічного тиску створило умови для активізації інтелектуального життя, однак не призвело до формування автономного культурного середовища. Інтелігенція функціонувала в межах радянської системи, поєднуючи елементи лояльності з прагненням до культурного оновлення.

Соціальний склад української інтелігенції в період відлиги був неоднорідним. Поряд із діячами культури, чия професійна діяльність формувалася ще в сталінський період, з'являлося нове покоління митців і науковців, соціалізованих у повоєнні роки. Це покоління не мало безпосереднього досвіду масових репресій 1930-х років, що зумовлювало відносно вищий рівень внутрішньої свободи та готовності до експерименту.

Водночас українська інтелігенція залишалася глибоко інтегрованою в радянську систему культурного виробництва. Доступ до публікації, виставок, сценічних майданчиків і освітніх інституцій залежав від лояльності до партійної лінії. Це формувало специфічну модель поведінки, у межах якої відкритий конфлікт із владою вважався небажаним, а критичні смисли передавалися через підтекст, символіку та алюзії.

Українська інтелігенція періоду відлиги виконувала роль посередника між державою та суспільством, поєднуючи офіційну лояльність із внутрішнім дистанціюванням. Для багатьох митців і науковців участь у радянських

інституціях була єдиною можливістю професійної реалізації, що зумовлювало складні компроміси між переконаннями та практикою.

Формування неформальних інтелектуальних мереж стало відповіддю на обмеження офіційного простору. Саме в таких середовищах відбувався обмін ідеями, текстами та історичною пам'яттю, які не могли бути легалізовані публічно.

Важливою рисою інтелігенції цього періоду була моральна рефлексія, яка згодом трансформувалася в активніші форми громадянської позиції.

Інтелігенція періоду відлиги виконувала подвійну функцію: з одного боку, вона була провідником офіційної культурної політики, з іншого — поступово ставала середовищем, у якому накопичувався досвід альтернативного осмислення національної культури. Саме ця внутрішня напруга зумовила подальшу еволюцію українського культурного процесу.

Поведінка української інтелігенції в період відлиги визначалась необхідністю постійного балансування між адаптацією до вимог системи та прагненням зберегти внутрішню автономію. Відсутність чітких правил і стабільних гарантій посилювала роль індивідуального вибору та особистої відповідальності.

Для багатьох діячів культури стратегія адаптації не означала повної ідентифікації з ідеологією. Вона слугувала засобом виживання та збереження можливості впливати на культурний процес. Водночас навіть обмежені прояви

внутрішнього опору сприяли поступовій трансформації культурного середовища.

Моральний вимір відіграв важливу роль у конфліктах між інтелігенцією та владою. Багато суперечок виходили за межі ідеології й стосувалися питань гідності, відповідальності та історичної пам'яті. Саме моральна проблематика часто ставала джерелом напруги, оскільки не піддавалася простому ідеологічному контролю.

3.2. Феномен шістдесятництва як форма культурного оновлення

Шістдесятництво стало одним із найяскравіших проявів культурних змін періоду відлиги в Українській РСР. Воно не було організованим рухом із чіткою програмою, проте об'єднувало представників різних галузей культури спільним світоглядним орієнтиром на гідність особистості, моральну відповідальність і культурну самобутність.

Шістдесятництво виникло не як спонтанний рух, а як результат поступового накопичення культурного досвіду та морального запиту на оновлення. Важливу роль у цьому відіграли освітні зміни, розширення доступу до літератури й обмежене відкриття західного культурного простору.

Національна культура стала для шістдесятників способом осмислення сучасності, а не лише зверненням до минулого. Саме ця модерна інтерпретація традиції відрізняла їх від попередніх поколінь інтелігенції.

Виникнення шістдесятництва стало можливим завдяки поєднанню кількох чинників: частковій лібералізації культурної політики, відновленню інтересу до національної спадщини та впливу загальноєвропейських інтелектуальних тенденцій. Для українського контексту важливою була актуалізація мовного питання та історичної пам'яті, що виходили за межі суто фольклорного трактування.

Творчість шістдесятників не завжди мала відкрито опозиційний характер. Навпаки, значна частина їхніх текстів і мистецьких практик існувала в межах дозволеного, проте змінювала саму логіку культурного висловлювання. У центрі уваги опинялася особистість, її внутрішній світ, моральний вибір, що суперечило колективістським схемам соціалістичного реалізму.

Шістдесятництво стало важливим етапом формування нової культурної чутливості, яка згодом переросла в більш чітко окреслені форми культурного та ідеологічного спротиву.

Феномен українського шістдесятництва неможливо повноцінно осмислити без звернення до конкретних особистостей, які стали носіями нових культурних і світоглядних орієнтирів. Саме через індивідуальні творчі практики, життєві стратегії та моральні вибори шістдесятників відлига набула свого національного виміру. Вони не утворювали формалізованого руху, однак їх об'єднувала спільна установка на гідність, відповідальність і цінність культури як простору свободи.

Однією з центральних постатей українського шістдесятництва був Іван Дзюба. Його інтелектуальна діяльність поєднувала літературознавчий аналіз із глибоким суспільним осмисленням національної проблематики. Праця «Інтернаціоналізм чи русифікація?» стала знаковим текстом, у якому вперше в радянських умовах було системно поставлено питання про суперечність між декларованими принципами інтернаціоналізму та реальною мовно-культурною політикою. Хоча ця праця з'явилася дещо пізніше активної фази відлиги, її інтелектуальні витoki безпосередньо пов'язані з атмосферою 1950–1960-х років.

Не менш значущою є постать Ліни Костенко, творчість якої стала символом моральної автономії митця. Її поезія поєднувала високу художню культуру з історичною рефлексією та філософською глибиною. У період відлиги Костенко репрезентувала нову модель українського поета — не пропагандиста, а мислителя, для якого мова є носієм історичної пам'яті й національного досвіду. Її мовчання в окремі періоди також мало символічний характер і свідчило про неприйняття компромісів із владою.

Особливе місце серед шістдесятників посідає Василь Симоненко, чия творчість вирізнялася емоційною прямоотою та етичним максималізмом. Його поезія апелювала до універсальних цінностей людської гідності, свободи й справедливості, водночас глибоко вкорінюючись у національний контекст. Симоненко не був відкритим політичним опозиціонером, однак його тексти

сприймалися владою як потенційно небезпечні саме через їхню моральну силу та здатність пробуджувати національну свідомість.

Важливою постаттю культурного процесу відлиги був також Євген Сверстюк — мислитель, публіцист і літературний критик. Його тексти вирізнялися глибоким філософським підходом до проблем культури, моралі та відповідальності інтелігенції. Сверстюк розглядав культуру не як сферу компромісів, а як простір духовного вибору, що згодом визначило його перехід до відкритої дисидентської діяльності. Його інтелектуальна позиція формувалася саме в контексті відлиги, коли з'явилася можливість хоча б часткового вільного мислення.

Серед митців образотворчого мистецтва варто згадати Аллу Горську, діяльність якої поєднувала художню творчість із громадянською позицією. Її мистецтво зверталось до національної символіки, історичних образів і моральних категорій, що вступало в суперечність із канонами офіційного соціалістичного реалізму. Горська стала прикладом поєднання мистецтва та громадянської активності, що було нетиповим і небезпечним у радянських умовах. Її участь у виявленні місць масових поховань жертв репресій стала прикладом поєднання культури та громадянської відповідальності. Творчість Горської вирізнялася зверненням до національної символіки, що вступало в суперечність із офіційними канонами.

Значний внесок у розвиток української культури періоду відлиги зробив Іван Світличний — літературознавець, критик і організатор неформального

інтелектуального середовища. Його квартира в Києві стала одним із центрів культурного спілкування, де формувалося альтернативне бачення української літератури й історії. Світличний відіграв важливу роль у підтримці молодих авторів і збереженні культурної тяглості.

Важливою постаттю шістдесятництва був В'ячеслав Чорновіл, який поєднував журналістську діяльність із громадянською позицією. Його ранні тексти та виступи формували новий тип інтелігента, здатного до публічного захисту культурних і моральних цінностей. Хоча активна політична діяльність Чорновола припадає на пізніший період, його світогляд формувався саме в атмосфері відлиги, яка дала поштовх до усвідомлення необхідності громадянської активності.

Значний вплив на культурний процес мав Микола Вінграновський, поет і кінорежисер, творчість якого вирізнялася новаторським підходом до художньої мови. Його поезія поєднувала ліризм із філософською глибиною, а звернення до української мови як до повноцінного інструменту сучасного мистецтва мало важливе символічне значення. Вінграновський репрезентував тип митця, для якого національна культура не була анахронізмом, а живим джерелом творчості.

Серед поетів особливу увагу заслуговує Василь Стус, хоча його активна діяльність припадає на дещо пізніший період. Проте світоглядні основи його творчості формувалися саме в атмосфері відлиги. Стус уособлює радикальне продовження шістдесятницької традиції, коли культурна позиція

перетворюється на форму екзистенційного протесту. Його постать дозволяє простежити еволюцію від культурного оновлення до відкритого протистояння системі.

Важливо підкреслити, що шістдесятники не були однорідною групою ані за творчими методами, ані за рівнем громадянської активності. Проте їх об'єднувала спільна установка на гідність, цінність культури та відповідальність за майбутнє нації. Саме через персональний вимір відлига набула людського обличчя, перетворившись із абстрактного політичного процесу на сукупність конкретних доль.

Аналізуючи творчість шістдесятників, важливо підкреслити, що вони діяли в умовах постійного ризику. Їхні стратегії варіювалися від обережної лояльності до відкритого морального протистояння, проте всіх їх об'єднувала відмова від повного злиття з ідеологічною системою. Саме ця внутрішня дистанція стала ключовою рисою шістдесятництва як культурного явища.

Шістдесятники не створили цілісної політичної програми, однак їхня діяльність мала важливі політичні наслідки. Вони сформували новий тип інтелігента, для якого національна культура була не інструментом кар'єри, а формою самореалізації й морального вибору. У цьому сенсі шістдесятництво стало важливим етапом формування модерної української ідентичності.

Отже, персональний вимір шістдесятництва дозволяє побачити відлигу не лише як політичний або культурний процес, а як сукупність людських доль і

виборів. Саме через творчість конкретних особистостей відлига набула свого гуманістичного та національного змісту, який зберіг свою актуальність далеко за межами 1960-х років.

Культурні процеси відлиги доцільно розглядати й у генераційному вимірі. В українському культурному середовищі співіснували представники кількох поколінь, соціалізованих у різні історичні періоди. Це зумовлювало різні підходи до творчості, лояльності та національного питання.

Старше покоління, сформоване в умовах сталінізму, часто обирало стратегію обережної адаптації, прагнучи уникнути конфліктів із владою. Молодше покоління, яке увійшло в культурне життя в період відлиги, виявляло більшу готовність до експерименту та пошуку нових форм самовираження. Саме ця генераційна напруга стала одним із джерел культурної динаміки.

Генераційний підхід дозволяє глибше зрозуміти феномен шістдесятництва як продукту конкретних соціально-історичних умов, а не лише як ідеологічне явище. Він також пояснює неоднорідність реакцій інтелігенції на згорання відлиги та нову хвилю репресій.

Особливу увагу радянська влада приділяла молоді, розглядаючи її як стратегічний ресурс майбутнього. Культурна політика відлиги спрямовувалася на формування лояльної, ідеологічно витриманої молоді генерации. Через систему освіти, молодіжні організації та культурні заходи держава намагалася поєднати елементи гуманізації з ідеологічним контролем.

Водночас саме молодіжне середовище стало одним із найбільш динамічних просторів культурних змін. Молоді люди активніше сприймали нові ідеї, форми мистецтва та стилі життя, що сприяло поступовому розширенню меж допустимого. Ця напруга між офіційною політикою та реальними практиками була характерною рисою періоду відлиги.

Культурні зрушення періоду відлиги сприяли поступовому формуванню елементів громадянської позиції серед частини української інтелігенції. Хоча відкритий політичний спротив залишався неможливим, у культурній сфері відбувалися процеси, які підривали монополію офіційної ідеології.

Звернення до тем моральної відповідальності, історичної пам'яті та гідності особистості формувало альтернативні уявлення про взаємини між індивідом і державою. Для освітньої спеціальності цей аспект є особливо важливим, оскільки він демонструє, як культура може впливати на громадянське виховання навіть у межах авторитарної системи.

3.3. Механізми ідеологічного контролю та репресивні практики нового типу

Попри декларовану лібералізацію, радянська влада не відмовилася від контролю над культурною сферою. У період відлиги репресивні практики зазнали трансформації, набувши більш прихованого та вибіркового характеру. Замість масових репресій застосовувалися адміністративні, професійні та морально-психологічні засоби впливу.

Цензура залишалася ключовим інструментом регуляції культурного простору, однак дедалі частіше вона діяла у формі попереднього контролю. Редактори, керівники видавництв і творчих спілок виконували функцію ідеологічних фільтрів, що сприяло поширенню самоцензури серед митців.

Особливу роль відігравали органи державної безпеки, які здійснювали превентивний нагляд за інтелігентським середовищем. Збір інформації про неформальні контакти, приватні висловлювання та культурні ініціативи дозволяв владі оперативно реагувати на потенційні загрози.

Культурні трансформації періоду відлиги мали не лише інституційний або ідеологічний характер, а й глибокий соціально-психологічний вимір. Часткове послаблення репресивного тиску сприяло зміні суспільних настроїв, формуванню відчуття відносної відкритості та можливості обмеженого самовираження. Для українського суспільства ці зміни були особливо відчутними після десятиліть жорсткого ідеологічного контролю.

Ідеологічний контроль у період відлиги набув витончених форм. Замість прямого примусу застосовувалися механізми морального тиску, професійної маргіналізації та адміністративного обмеження. Це створювало атмосферу невизначеності, в якій митці самі змушені були визначати межі допустимого.

Особливістю цього контролю було його вибіркове застосування: одні й ті самі теми могли бути дозволені або заборонені залежно від контексту,

авторства чи політичної ситуації. Така непередбачуваність посилювала ефект самоцензури.

У середовищі інтелігенції з'являється феномен внутрішнього звільнення, що проявлявся у прагненні до самостійного осмислення культурних і моральних проблем. Навіть за умов збереження зовнішньої лояльності відбувалися зрушення у світоглядних орієнтирах, зростала увага до індивідуального досвіду, особистої відповідальності та етичних дилем. Ці процеси не завжди мали публічний характер, однак вони закладали підґрунтя для довготривалих змін.

Водночас соціально-психологічні зміни супроводжувалися відчуттям невизначеності. Відсутність чітких меж дозволеного створювала ситуацію постійної напруги, що стимулювало розвиток самоцензури та обережності у культурному висловлюванні. Таким чином, відлига формувала амбівалентний психологічний стан, у якому надія на оновлення поєднувалася зі страхом повернення до репресивних практик.

Попри декларовану лібералізацію, взаємини між творчою інтелігенцією та владою в період відлиги залишалися конфліктними. Будь-які прояви культурної ініціативи, що виходили за межі дозволеного, викликали реакцію з боку партійних і контрольних органів. Ці конфлікти мали різну інтенсивність, але їх наявність засвідчує обмежений характер культурної свободи.

Конфлікти найчастіше виникали навколо питань інтерпретації історії, використання національної символіки, мовного вибору та художніх експериментів.

Формальні зауваження щодо «ідейної нечіткості» або «формалізму» слугували інструментами нейтралізації небажаних тенденцій. У такий спосіб влада підтримувала контроль, не вдаючись до масових репресій.

В українському контексті ці конфлікти набували особливого значення, оскільки були пов'язані з національною проблематикою. Навіть незначні відхилення від офіційної лінії могли трактуватися як прояви націоналізму, що суттєво звужувало простір для культурного експерименту.

3.4. Національна проблематика та межі культурної лібералізації

Українське питання в культурній політиці періоду відлиги залишалося одним із найбільш чутливих. Формальне визнання національної специфіки не супроводжувалося реальними інституційними змінами. Українська культура могла розвиватися лише в межах, що не суперечили концепції радянської єдності.

Особливої уваги влада надавала історичній тематиці, мовному питанню та символічним аспектам культури. Будь-які спроби виходу за межі дозволеного трактувалися як прояви націоналізму, що обмежувало потенціал культурної лібералізації.

Хоча масовий терор сталінської доби припинився, культура страху залишалася важливим чинником суспільного життя. Вона трансформувалася з відкритого насильства у приховані механізми психологічного тиску, що впливали на поведінку інтелігенції. Відлига не ліквідувала страх, а лише змінила його форми.

Самоцензура, уникання гострих тем, використання алегорій стали типовими стратегіями культурного виживання. У таких умовах навіть обмежені прояви свободи сприймалися як значне досягнення, що пояснює емоційний підйом культурного середовища кінця 1950-х років.

Поряд із офіційними процесами існували локальні, мікроісторичні форми культурного спротиву. Вони не набували масового характеру, проте відігравали важливу роль у збереженні альтернативних смислів. Йдеться про окремі тексти, творчі експерименти, неформальні кола спілкування, які виходили за межі офіційного дискурсу.

Це зволяє побачити відлигу не лише як політико-ідеологічний процес, а як сукупність індивідуальних рішень і стратегій. Саме на цьому рівні формувалися передумови подальших форм культурного опору.

Таким чином, відлига створила парадоксальну ситуацію: з одного боку, відбулося пожвавлення українського культурного життя, з іншого — його розвиток залишався структурно обмеженим.

Український культурний процес періоду відлиги розгортався в умовах постійного напруження між очікуваннями змін і усвідомленням обмежень. Це напруження визначало специфічну соціокультурну динаміку, у межах якої формувалися нові форми самовираження та ідентичності.

Важливою особливістю цього періоду стала зміна уявлень про роль особистості в культурі. Якщо в сталінську добу домінувала модель повної

підпорядкованості митця державним завданням, то в умовах відлиги з'являється обережний інтерес до індивідуального досвіду, внутрішнього світу та морального вибору. Ці теми не завжди мали відкрито національний характер, проте вони створювали ґрунт для переосмислення цінностей.

У середовищі української інтелігенції відбувалося поступове усвідомлення того, що культура може бути простором внутрішньої свободи навіть за умов зовнішніх обмежень. Це не означало відкритого спротиву, але формувало нові моделі культурної поведінки, засновані на символічних формах висловлювання, алегорії та підтексті.

Водночас страх залишався важливим чинником, який визначав межі допустимого. Пам'ять про репресії попередніх десятиліть стримувала радикальні кроки й сприяла розвитку стратегій самозахисту. Самоцензура, уникання прямої критики, орієнтація на «безпечні» теми стали характерними рисами культурного життя.

Культурна політика періоду відлиги проявлялася не лише в літературі та публіцистиці, а й у сфері мистецьких практик, які мали особливий вплив на масову свідомість. Кінематограф, театр і музика стали тими каналами, через які ідеї гуманізації, історичної пам'яті та національної ідентичності проникали в ширші верстви суспільства. Саме ці види мистецтва мали найбільший потенціал впливу, що зумовлювало посилену увагу з боку ідеологічних органів.

Український кінематограф у період відлиги переживав складний, але плідний етап розвитку. З одного боку, зберігався жорсткий контроль над тематикою та інтерпретацією історичних подій, з іншого — з'являлися можливості для художнього експерименту та образного мислення. Особливе місце в цьому процесі посідає діяльність режисерів, пов'язаних із Київською кіностудією імені Олександра Довженка, яка стала осередком формування нової естетики.

Творчість Сергія Параджанова стала одним із найбільш яскравих прикладів конфлікту між художнім баченням і ідеологічними обмеженнями. Його звернення до національної символіки, міфології та візуальної мови, відмінної від соціалістичного реалізму, сприймалося владою як виклик. Хоча повною мірою його творчість розкрилася дещо пізніше, саме атмосфера відлиги створила умови для формування цього унікального стилю.

Театральне мистецтво також зазнало помітних змін. Українські театри поступово виходили за межі суто ідеологічних постановок, звертаючись до класичної спадщини та сучасної драматургії. У сценічних інтерпретаціях з'являлася увага до внутрішніх конфліктів особистості, морального вибору та відповідальності, що відповідало загальним тенденціям гуманізації культури.

Музичне життя періоду відлиги відзначалося поєднанням офіційної радянської естради з елементами національної традиції. Українська пісенна культура зберігала фольклорні мотиви, які набували нового звучання в

професійній обробці. Через музику відбувалося збереження мовної та культурної ідентичності, навіть у межах офіційно дозволених форм.

Особливістю мистецьких практик відлиги була їхня здатність до символічного висловлювання. Образ, звук, сценічний жест дозволяли передавати смисли, які не могли бути сформульовані відкрито. Саме тому мистецтво стало одним із найважливіших каналів культурної комунікації між інтелігенцією та суспільством.

Таким чином, кінематограф, театр і музика періоду відлиги відіграли ключову роль у формуванні нового культурного простору. Вони не лише відображали зміни, а й активно впливали на формування суспільних настроїв, сприяючи поступовому утвердженню національно орієнтованих культурних смислів.

Особливу роль у цій динаміці відіграло покоління молодих митців, для яких відлига стала першим досвідом відносної свободи. Саме це покоління було більш чутливим до моральних і національних питань, що згодом призвело до формування дисидентського середовища.

Таким чином, соціокультурна динаміка періоду відлиги в Україні була складним і багаторівневим процесом, у якому поєднувалися адаптація, внутрішній спротив і поступове накопичення альтернативних культурних смислів.

3.5. Згорання відлиги та трансформація культурної політики на початку 1960-х років

На початку 1960-х років у культурній політиці СРСР чітко окреслилася тенденція до згорання лібералізаційних процесів. Зростання активності інтелігенції та актуалізація національної проблематики сприймалися владою як загроза ідеологічній стабільності.

Зміна політичного керівництва та перегляд пріоритетів призвели до посилення контролю над культурною сферою. Показові кампанії проти «ідейної невизначеності» та «націоналістичних ухилів» стали інструментом дисциплінування культурного середовища.

Українське питання в культурній політиці СРСР періоду відлиги перебувало в стані постійної напруги між лібералізаційними тенденціями та збереженням ідеологічного контролю. Інтелігенція стала ключовим суб'єктом цих процесів, поєднуючи адаптацію до системи з прагненням культурного оновлення.

Феномен шістдесятництва та трансформація репресивних практик засвідчили обмеженість радянської моделі культурної лібералізації. Саме в цей період були закладені передумови для подальших форм культурного спротиву та формування модерної української ідентичності.

Українське питання в культурній політиці періоду відлиги не обмежувалося офіційними інституціями. Соціально-психологічні процеси, повсякденні практики, генераційні конфлікти та формування громадянських орієнтирів відіграли ключову роль у трансформації культурного середовища.

Розглядаючи наслідки культурної політики періоду відлиги, важливо відійти від вузького хронологічного підходу та проаналізувати її вплив у довготривалій перспективі. Відлига не стала завершеним етапом трансформації радянської системи, проте вона започаткувала процеси, які зберігали свою дію навіть після згортання лібералізаційних тенденцій. Саме ці відкладені ефекти дозволяють говорити про особливе значення відлиги для українського національного розвитку.

Одним із ключових наслідків цього періоду стало формування нової культурної чутливості, яка ґрунтувалася на усвідомленні цінності мови, історичної пам'яті та моральної відповідальності. Навіть у межах офіційно дозволеного дискурсу українська культура поступово виходила за рамки суто фольклорного або декоративного елемента радянського проєкту. Це проявлялося в зростанні інтересу до національної історії, у зміні тематичних акцентів літератури й мистецтва, а також у переосмисленні ролі інтелігенції.

Важливою особливістю відлиги було те, що вона не створила відкритої політичної опозиції, проте сформувала культурне середовище, здатне до критичного мислення. У цьому сенсі культура виконувала функцію підготовчого етапу для майбутніх форм громадянської активності. Національна ідентичність у цей період не протиставлялася радянській відкрито, але поступово набувала автономного значення в системі цінностей.

Значну роль у довготривалих наслідках відлиги відіграла пам'ять про цей період. Для наступних поколінь інтелігенції відлига стала символом

можливості змін, навіть якщо ці зміни виявилися обмеженими. У 1970–1980-х роках саме звернення до досвіду відлиги дозволяло підтримувати альтернативні культурні орієнтири в умовах посилення ідеологічного контролю.

У контексті формування модерної української ідентичності відлига стала моментом актуалізації питання культурної гідності. Усвідомлення цінності власної культури, мови та історії формувалося не як результат державної політики, а як відповідь на її обмеження. Саме ця діалектика дозволяє говорити про відлигу як про внутрішньо суперечливий, але водночас продуктивний етап.

З погляду сучасної України наслідки культурної політики відлиги проявляються в структурі національного культурного канону, у традиціях інтелігентського мислення та в моделях культурної солідарності. Відлига не дала готових рішень, але створила умови для формування запиту на культурну автономію, який згодом став одним із чинників національного відродження.

Культурні процеси в Українській РСР у період відлиги розвивалися в умовах складної взаємодії між офіційними ідеологічними настановами та внутрішніми потребами суспільства. Часткове пом'якшення контролю створювало відчуття можливостей для змін, проте ці можливості залишалися обмеженими рамками радянської системи. Саме ця подвійність визначила характер українського культурного життя другої половини 1950-х — початку 1960-х років.

Однією з ключових рис цього періоду стало поступове зміщення акцентів у культурному самосприйнятті інтелігенції. Після десятиліть домінування репресивних практик відбувалося обережне повернення до цінності особистості, внутрішнього світу людини та морального вибору. Ці мотиви знаходили відображення в літературі, мистецтві, публічних дискусіях, хоча й часто в завуальованій формі. В українському контексті вони набували додаткового значення, оскільки пов'язувалися з питаннями мови, історичної пам'яті та культурної тяглості.

Важливу роль у трансформації культурного середовища відіграла пам'ять про сталінські репресії. Навіть за умов відлиги ця пам'ять залишалася потужним регулятором поведінки, формуючи обережність, самоцензуру та прагнення уникати відкритих конфліктів із владою. Водночас саме усвідомлення травматичного досвіду минулого стимулювало пошук нових форм культурного висловлювання, які дозволяли зберегти внутрішню автономію без прямого зіткнення з системою.

Культурне життя періоду відлиги значною мірою перемістилося в напівофіційні та неформальні простори. Приватні зустрічі, квартирні читання, обговорення в вузькому колі створювали альтернативні канали комунікації, де можна було обговорювати заборонені або маргіналізовані теми. Саме ці простори стали важливими осередками формування нових культурних орієнтирів і підтримання горизонтальних зв'язків між представниками інтелігенції.

Не менш значущим був генераційний чинник. Молоде покоління митців і інтелектуалів, яке входило в культурне життя в умовах відлиги, сприймало обмежену свободу як норму й водночас як виклик. Вони були менш схильні до повної адаптації й активніше шукали нові форми самовираження. Це не завжди мало відкрито національний характер, проте сприяло формуванню культурного середовища, здатного до критичного мислення.

Важливо підкреслити, що українське культурне середовище періоду відлиги не було однорідним. Поряд із прагненням до оновлення існували й консервативні тенденції, пов'язані з бажанням зберегти стабільність і уникнути ризиків. Ця внутрішня неоднорідність зумовлювала складну динаміку культурних процесів і пояснює, чому відлига не призвела до радикальних змін.

Таким чином, культурне життя Української РСР у період відлиги слід розглядати як процес накопичення потенціалу, а не як завершений етап трансформації. Саме цей накопичений потенціал згодом став основою для подальших форм культурного опору та національного відродження.

Таким чином, період відлиги слід розглядати не як епізодичне пом'якшення радянського режиму, а як важливу фазу еволюції українського суспільства. Його значення полягає не лише в досягненнях, а й у незавершеності процесів, які залишили простір для подальших трансформацій.

РОЗДІЛ IV

НАСЛІДКИ КУЛЬТУРНОЇ ПОЛІТИКИ ПЕРІОДУ ВІДЛИГИ ДЛЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО РОЗВИТКУ

4.1. Відродження ідеї національної культури як передумова шістдесятництва

Період відлиги став важливим етапом відновлення інтересу до національної культури в Українській РСР. Попри збереження ідеологічного контролю, саме в середині 1950–1960-х років відбулося поступове переосмислення ролі національної спадщини, мови та історичної пам'яті в культурному житті суспільства. Це створило передумови для формування нових форм культурної самосвідомості.

Відродження ідеї національної культури не означало повернення до довоєнних моделей національного руху. Йшлося радше про адаптацію національних смислів до умов радянської дійсності. Українська культура почала осмислюватися як складова сучасного життя, а не лише як фольклорний або історичний рудимент. У літературі, мистецтві, кінематографі з'являються образи, що поєднують національну тематику з універсальними гуманістичними цінностями.

Особливе значення мало повернення до проблеми мови як ключового елемента культурної ідентичності. Українська мова дедалі частіше використовувалася як засіб інтелектуального та філософського висловлювання, що виходило за межі офіційно дозволеного етнографічного контексту. Це сприяло формуванню нового покоління культурних діячів, для яких мова стала не лише засобом комунікації, а й символом національної гідності.

У цьому контексті шістдесятництво постає як результат поєднання культурного пожвавлення та накопиченого запиту на оновлення. Воно стало формою реалізації ідеї національної культури в умовах обмеженої свободи, поєднуючи лояльність до системи з прагненням до внутрішньої автономії.

4.2. Культурна спадщина відлиги в подальшій еволюції української інтелігенції

Культурні зрушення періоду відлиги мали довготривалий вплив на розвиток української інтелігенції, виходячи далеко за межі хронологічних рамок 1950–1960-х років. Навіть після згортання лібералізаційних процесів досвід відлиги залишався важливим чинником формування інтелектуальних орієнтирів і моделей поведінки.

Одним із ключових наслідків цього періоду стало усвідомлення можливості альтернативного культурного існування. Інтелігенція, яка пережила досвід часткової свободи, уже не сприймала радянську модель культури як єдину можливу. Це сприяло формуванню внутрішньої дистанції щодо офіційного дискурсу, навіть у тих випадках, коли зовнішня лояльність зберігалася.

Важливу роль відіграли неформальні інтелектуальні мережі, що виникли в період відлиги. Вони забезпечували обмін ідеями, підтримку культурної тяглості та передачу альтернативних смислів у наступні десятиліття. Саме ці мережі стали середовищем, у якому формувалися передумови для дисидентського руху та подальших демократичних трансформацій.

Культурна спадщина відлиги вплинула також на освітню сферу, зокрема на формування критичного мислення та інтересу до національної історії. Цей аспект є

принципово важливим, оскільки саме через освіту відбувається трансляція історичної пам'яті та громадянських цінностей.

4.3. Від відлиги до нової хвилі репресій у середині 1960-х років

Згортання відлиги та перехід до нової хвилі ідеологічного тиску в середині 1960-х років стали закономірною реакцією радянської влади на зростання культурної активності та актуалізацію національної проблематики. Для українського культурного середовища цей процес мав особливо драматичні наслідки.

Репресії цього періоду мали вибірковий характер і були спрямовані насамперед проти найбільш активних представників інтелігенції. На відміну від сталінських практик, вони не набували масового характеру, але були ефективними завдяки своїй адресності та символічному значенню. Арешти, судові процеси, професійна ізоляція використовувалися як засоби стримування культурного розвитку.

Водночас нова хвиля репресій супроводжувалася ідеологічною кампанією, спрямованою на дискредитацію альтернативних культурних практик. Риторика боротьби з «націоналізмом» і «ідейною нестійкістю» легітимізувала повернення до жорсткішого контролю над культурною сферою. Це призвело до звуження простору для творчого експерименту та посилення самоцензури.

Незважаючи на це, повністю нейтралізувати наслідки відлиги не вдалося. Досвід культурного пожвавлення продовжував існувати у формі інтелектуальної

пам'яті та латентного спротиву, що згодом проявилось в нових формах культурної активності.

4.4. Значення періоду відлиги для формування модерної української ідентичності

Період відлиги відіграв ключову роль у формуванні модерної української ідентичності, створивши умови для переосмислення співвідношення між національним і радянським. У цей час українська ідентичність перестала бути виключно фольклорною або історичною категорією, набуваючи сучасного культурного виміру.

Формування модерної ідентичності відбувалося передусім через культуру як простір символічної комунікації. Література, мистецтво, освіта та публічні дискусії стали майданчиками, на яких осмислювалися питання історичної пам'яті, мови, громадянської відповідальності. Саме в період відлиги були сформовані базові смисли, що згодом стали складовою національного дискурсу незалежної України.

Для освітньої спеціальності значення цього періоду полягає в можливості інтеграції досвіду відлиги в сучасну історичну та громадянську освіту. Аналіз цього етапу дозволяє формувати критичне ставлення до авторитарних моделей управління культурою та усвідомлення цінності культурного плюралізму.

Таким чином, відлига стала не лише історичним етапом, а й важливим чинником довготривалого національного розвитку, вплив якого відчутний у сучасних процесах формування української ідентичності.

Наслідки культурної політики періоду відлиги мали комплексний і довготривалий характер. Відродження ідеї національної культури, формування нового типу інтелігенції та трансформація ідентичності стали ключовими результатами цього періоду.

Водночас згорання відлиги та нова хвиля репресій засвідчили обмеженість радянської моделі культурної лібералізації. Проте навіть у цих умовах відлига залишила по собі культурну спадщину, яка стала основою для подальших етапів українського національного розвитку.

Після згорання відлиги українська інтелігенція не повернулася до стану повної адаптації. Досвід відносної свободи залишився важливим елементом колективної пам'яті, який визначав подальші форми культурної поведінки.

Навіть в умовах нового ідеологічного тиску зберігалися неформальні мережі, традиції інтелектуального спілкування та внутрішні орієнтири, сформовані в 1950–1960-х роках.

Оцінюючи значення періоду відлиги для українського національного розвитку, доцільно виходити за межі його безпосередніх хронологічних рамок. Культурні процеси середини 1950–1960-х років мали відкладений ефект, який проявився в подальших десятиліттях, зокрема в умовах пізньорадянського суспільства та на етапі здобуття Україною незалежності.

У сучасному українському історичному наративі період відлиги дедалі частіше інтерпретується як етап накопичення культурного та інтелектуального

потенціалу, що згодом був реалізований у процесі національного відродження. Така інтерпретація дозволяє подолати спрощене уявлення про відлигу як виключно радянське явище.

Відлига розглядається як момент, коли українська культура отримала можливість частково вийти з тіні сталінського канону й започаткувати нові форми самовираження. Навіть обмежений характер цих змін не зменшує їх значення для формування національної самосвідомості.

У сучасній Україні період відлиги дедалі частіше розглядається не лише як історичний етап, а як символічний ресурс для осмислення власного минулого. Його інтерпретація в наукових дослідженнях, мистецтві та публічному дискурсі свідчить про прагнення зрозуміти витoki сучасних культурних ідентичностей.

Відлига постає як приклад того, що навіть у межах авторитарної системи можливі обмежені, але значущі культурні зрушення. Це надає їй особливого значення в контексті формування історичної пам'яті та громадянської свідомості.

Відлига стала своєрідним моментом зламу, коли вперше після тривалого періоду тотального контролю з'явилася можливість альтернативного осмислення національної культури. Навіть попри згортання лібералізаційних процесів, досвід цього періоду закарбувався в культурній пам'яті суспільства, формуючи приховані моделі національної самосвідомості. Саме тому відлига розглядається не як

ізолюваний епізод, а як важлива ланка в еволюції українського національного руху ХХ століття.

Вивчення культурної політики СРСР періоду відлиги має важливе значення для сучасної історичної та громадянської освіти. Цей період дозволяє продемонструвати складність взаємодії між владою, культурою та суспільством в умовах авторитарної системи, а також показати роль культури у формуванні ідентичності та громадянської свідомості.

У межах шкільного курсу історії України період відлиги часто розглядається фрагментарно, з акцентом на політичні зміни та критику культу особи. Водночас культурний вимір цього етапу залишається недостатньо розкритим. Аналіз українського питання в культурній політиці дозволяє поглибити розуміння історичних процесів і сформувати в учнів уявлення про культуру як чинник історичного розвитку.

Громадянська освіта також може використовувати досвід відлиги для формування критичного мислення. Приклад обмеженої лібералізації показує, що формальні свободи не завжди означають реальну автономію, а культура може бути як інструментом контролю, так і простором опору. Це сприяє усвідомленню цінності прав людини, свободи слова та культурного різноманіття.

Особливу увагу доцільно приділяти персоналіям шістдесятників як прикладам громадянської позиції в умовах тиску. Їхній досвід дозволяє

обговорювати питання морального вибору, відповідальності інтелігенції та ролі особистості в історії. Такі теми є надзвичайно актуальними для формування активного громадянина в сучасному українському суспільстві.

З методичної точки зору матеріали з історії культури періоду відлиги можуть бути використані для інтегрованих уроків, дискусій, аналізу джерел і проєктної діяльності. Це відповідає сучасним освітнім підходам і сприяє формуванню компетентнісного навчання.

Отже, досвід культурної політики періоду відлиги має не лише наукове, а й прикладне значення. Його включення в освітній процес дозволяє поєднати історичне знання з формуванням громадянських цінностей, що є особливо важливим у контексті сучасних викликів для української державності.

ВИСНОВКИ

У роботі здійснено комплексний аналіз українського питання в культурній політиці СРСР періоду «відлиги» як складного й суперечливого історичного явища, що формувалося на перетині політичних, ідеологічних та національно-культурних процесів. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що відлига не була цілісною реформою радянської системи, а радше виконувала функцію її часткової адаптації до внутрішніх і зовнішніх викликів після смерті Й. Сталіна.

Аналіз історіографії засвідчив, що радянська наукова традиція формувала ідеологізований образ культурної політики відлиги, у межах якого ігнорувалися конфлікти, асиміляційні тенденції та обмеження національного розвитку. Українське питання в радянських дослідженнях або розчинялося в загальносоюзному контексті, або подавалося як успішний приклад реалізації принципів «інтернаціоналізму». Натомість сучасна українська та зарубіжна історіографія розглядає відлигу як суперечливий процес, у якому елементи лібералізації поєднувалися зі збереженням системного ідеологічного контролю.

Дослідження політичних та ідеологічних передумов відлиги показало, що зміни в культурній політиці були зумовлені кризою сталінської моделі управління, внутрішньопартійною боротьбою та необхідністю оновлення механізмів легітимації влади. Культура в цей період почала відігравати роль інструменту формування образу «гуманізованого соціалізму», однак без перегляду фундаментальних засад радянської системи. Це зумовило обмежений характер лібералізаційних процесів.

Встановлено, що інституційні механізми реалізації культурної політики в Українській РСР залишалися жорстко ієрархізованими. Партійні органи, творчі спілки, освітні та видавничі структури діяли в межах єдиної системи ідеологічного контролю, що унеможливило формування автономного культурного простору. Навіть у період відлиги українська культура могла розвиватися лише в рамках, визначених концепцією загальнорадянської єдності.

Особливу увагу в роботі приділено мовній політиці, яка залишалася одним із ключових інструментів культурної інтеграції. Формально проголошена добровільність мовного вибору поєднувалася з практиками, що сприяли посиленню русифікаційних тенденцій, особливо в міському середовищі та системі освіти. Це свідчить про структурний характер мовної асиміляції, який не був подоланий у період відлиги.

У ході дослідження з'ясовано, що українська інтелігенція відіграла ключову роль у культурних процесах періоду відлиги. Вона стала водночас продуктом радянської системи та чинником її поступової трансформації. Часткове послаблення ідеологічного тиску створило умови для формування нового покоління діячів культури, які шукали альтернативні форми самовираження в межах дозволеного. Саме в цьому середовищі виник феномен шістдесятництва як форма культурного оновлення й носій нових національних смислів.

Доведено, що шістдесятництво стало важливим етапом у розвитку української культури, хоча й не набуло відкрито опозиційного характеру на початковому етапі. Його значення полягало у зміні самої логіки культурного

висловлювання, зосередженні на особистості, моральній відповідальності та культурній гідності. Ці риси згодом стали підґрунтям для формування дисидентського руху та ширших демократичних процесів.

Разом із тим у роботі показано, що радянська влада не відмовилася від механізмів контролю над культурною сферою. Репресивні практики в період відлиги зазнали трансформації, набувши вибіркового та превентивного характеру. Згортання відлиги на початку 1960-х років і нова хвиля репресій засвідчили структурну обмеженість культурної лібералізації в умовах авторитарної системи.

Аналіз наслідків культурної політики відлиги дозволяє зробити висновок, що цей період мав довготривале значення для українського національного розвитку. Відродження ідеї національної культури, формування нового типу інтелігенції та накопичення досвіду культурної автономії стали важливими чинниками формування модерної української ідентичності. Навіть після згортання лібералізаційних процесів ці напрацювання зберігалися у формі культурної пам'яті та неформальних практик.

Результати дослідження мають практичне значення, оскільки дозволяють інтегрувати аналіз періоду відлиги в сучасний освітній процес. Вивчення цього етапу сприяє формуванню критичного мислення, усвідомлення ролі культури в процесах національного розвитку та розуміння небезпек ідеологічного контролю.

Таким чином, період «відлиги» постає як перехідний, але визначальний етап в історії української культури ХХ століття. Його значення полягає не лише в

конкретних культурних здобутках, а й у формуванні нових моделей національної самосвідомості, що стали підґрунтям для подальших етапів українського національного та державного розвитку.

Проведене дослідження дозволяє дійти висновку, що культурна політика СРСР періоду відлиги була складним і суперечливим явищем, яке поєднувало прагнення до оновлення з бажанням зберегти контроль над суспільством. Вона не передбачала демонтажу радянської системи, проте стала важливим чинником трансформації культурного та національного середовища в Українській РСР.

Аналіз історіографії засвідчив, що оцінка періоду відлиги істотно залежить від методологічних підходів. Радянська історіографія формувала ідеологізований образ цього етапу, тоді як сучасні дослідження акцентують увагу на його внутрішніх суперечностях, обмеженості та довготривалих наслідках. Українське питання в культурній політиці СРСР постає як один із ключових, але водночас найбільш контрольованих аспектів відлиги.

У ході роботи встановлено, що культурна політика в Українській РСР реалізовувалася через жорстко централізовану систему інституцій, яка визначала межі допустимого культурного самовираження. Мовна політика, освітні програми, діяльність творчих спілок і механізми цензури були спрямовані на інтеграцію української культури в загальнорадянський простір.

Водночас період відлиги створив умови для активізації української інтелігенції та формування нових культурних орієнтирів. Феномен шістдесятництва став найяскравішим проявом цих змін, продемонструвавши потенціал культури як простору морального й національного самовираження. Навіть після згортання відлиги ці напрацювання не зникли, а зберігалися у формі культурної пам'яті та неформальних практик.

Особливе значення відлиги полягає в її впливі на формування модерної української ідентичності. Вона не була результатом державної підтримки, а сформувалася в умовах обмежень, що надало їй стійкості та внутрішньої мотивації. Саме в цей період закладалися основи для подальших етапів національного розвитку.

Для сучасної історичної та громадянської освіти досвід відлиги має важливе значення, оскільки дозволяє показати складність історичних процесів і роль культури в умовах авторитарних режимів. Дослідження цього періоду сприяє формуванню критичного мислення та усвідомлення цінності культурної автономії.

Список використаних джерел та літератури

1. Архів Центрального державного архіву громадських об'єднань України. Ф. 1.
2. Бажан О. Г. Дисидентський рух в Україні (1950–1980-ті роки). – К. : Ін-т історії України НАН України, 2019.
3. Баран В. К. Україна: новітня історія (1945–1991). – Львів : Світ, 2003.
4. Бойко О. Д. Історія України. – К. : Академія, 2018.
5. Боряк Г. В. Архіви радянської доби: проблеми доступу та інтерпретації. – К., 2012.
6. В'ятрович В. М. Історія з грифом «Секретно». – К. : КСД, 2011.
7. Грицак Я. Й. Нарис історії України. – К. : Генеза, 2000.
8. Грицак Я. Й. Страсті за націоналізмом. – К. : Критика, 2011.
9. Даниленко В. М. Культурна політика в Україні у повоєнний період. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2010.
10. Даниленко В. М. Опозиція в Україні (1956–1965). – К. : Смолоскип, 2002.
11. Дзюба І. М. Інтернаціоналізм чи русифікація? – К. : Либідь, 1998.
12. Жулинський М. Г. Українська культура: історія і сучасність. – К. : Либідь, 2012.
13. Зайцев Ю. Д. Шістдесятники і влада. – Львів : Світ, 2014.
14. Ільницький М. М. Українська література ХХ століття. – Львів : Світ, 2003.
15. Касьянов Г. В. Україна 1950–1960-х років: суспільство і влада. – К. : Либідь, 2004.
16. Касьянов Г. В. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору. – К. : Либідь, 1995.
17. Кінематограф України радянського періоду. – К. : Дух і Літера, 2010.
18. Конституція (Основний Закон) СРСР 1936 р. – К. : Держполітвидав, 1937.
19. Костенко Л. В. Гуманітарна аура нації. – К. : Либідь, 1999.
20. Коцюбинська М. Х. Зафіксоване і нетлінне. – К. : Дух і Літера, 2001.

21. Кульчицький С. В. Радянська модернізація в Україні. – К. : Генеза, 2011.
22. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К. : Основи, 1994.
23. Марочко В. І. Українська інтелігенція в СРСР. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2009.
24. Матеріали XX з'їзду КПРС. – К. : Держполітвидав, 1956.
25. Мова і політика в радянській Україні. – К., 2012.
26. Національна пам'ять у XX столітті. – К., 2015.
27. Політична історія України XX століття. – К. : Генеза, 2002.
28. Попович М. В. Нарис історії культури України. – К. : АртЕк, 1998.
29. Постанови ЦК КПУ з ідеологічних питань. – К. : Політвидав України, 1963.
30. Реєнт О. П. Україна після Сталіна. – К. : Ін-т історії України, 2013.
31. Сверстюк Є. О. Блудні сини України. – К. : Знання, 1993.
32. Смолій В. А. Українська історіографія XX століття. – К. : Генеза, 2005.
33. Статистичний щорічник Української РСР. – К. : Статистика, 1961.
34. Стус В. С. Твори : у 6 т. – Львів : Просвіта, 1994.
35. Сухомлинська О. В. Історична освіта і пам'ять. – К. : Педагогічна думка, 2014.
36. Театр і культура в Україні XX століття. – Львів : Світ, 2007.
37. Україна в постсталінську добу. – К. : Темпора, 2018.
38. Українська гуманітаристика XX століття. – К., 2020.
39. Українська культура в умовах тоталітаризму. – Львів, 2009.
40. Український історичний журнал. – 2000–2023.
41. Усна історія шістдесятництва. – К. : Смолоскип, 2010.
42. Формування модерної української нації. – К., 2019.
43. Центральний державний архів громадських об'єднань України.
44. Чорновіл В. М. Твори. – К. : Смолоскип, 2002.
45. Шаповал Ю. І. Людина і система. – К. : Темпора, 2017.
46. Шевельов Ю. Вибрані праці. – К. : Смолоскип, 1998.

47. Яковлєва Л. В. Культурні трансформації доби відлиги. – К. : Ін-т історії України, 2011.
48. Яремчук В. П. Історична пам'ять і радянська ідеологія. – Львів : ЛНУ, 2012.
49. Anderson B. Imagined Communities. – London : Verso, 1991.
50. Applebaum A. Iron Curtain. – New York : Doubleday, 2012.
51. Assmann J. Cultural Memory. – Cambridge : CUP, 2011.
52. Connelly J. Captive University. – Chapel Hill : UNC Press, 2000.
53. Fitzpatrick S. The Cultural Front. – Ithaca : Cornell University Press, 1992.
54. Habermas J. The Structural Transformation of the Public Sphere. – Cambridge : MIT Press, 1989.
55. Hobsbawm E. The Age of Extremes. – London : Penguin, 1994.
56. Plokhy S. The Last Empire. – New York : Basic Books, 2014.
57. Smith A. National Identity. – London : Penguin, 1991.
58. Suny R. The Soviet Experiment. – Oxford : Oxford University Press, 2011.
59. Snyder T. Bloodlands. – New York : Basic Books, 2010.
60. Zubok V. A Failed Empire. – Chapel Hill : UNC Press, 2007.
61. Culture and Power in the Soviet Bloc. – New York, 2011.